

TÜRK XALQ POEZİYASINDA SİNERGETİK SİNTEZ GERÇƏKLIYIN BÜTÖV DƏRKİ ÜSULU KİMİ

Fəxrəddin Abdulkərim oğlu QULİYEV
*Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi,
Azərbaycan*

1. Giriş

Hər bir xalq dünya xalqları arasında ilk növbədə öz milli mədəniyyəti ilə seçilir. Milli mədəniyyətin əsası folklor, söz sənəti olaraq şifahi xalq poeziyasıdır. Şifahi xalq poeziyası xalqın dünyagörüşlərini, onun düşüncə və davranış tərzini, inanclar sistemini formalaşdırır. Gerçəkliyin bütöv dərk, ilk idrak metodu qismində məhz şifahi xalq poeziyası sayəsində reallaşdırılır.

İnsan və gerçəklik münasibətləri haqqında milli fəlsəfi düşüncələr də ilk ifadə formasını şifahi xalq poeziyasının çoxsaylı şeir formalarında tapır. Bu şeir formaları bütöv bir sistem kimi özünəməxsus struktur sinkretizmi, çoxlaylılığı, ierarxikliyi ilə xarakterizə olunur.

Şifahi xalq poeziyasında əsrlərlə formalaşmış yaradıcılıq ənənələri mövcuddur, bu ənənələr daim inkişaf etdirilir və gələcək nəsillərə ötürülür. Bunun nəticəsində müntəzəm olaraq yeni şeir formaları yaranır.

Özünün çoxəsrlik mövcudiyyət və inkişafı tarixində xalq poeziyası sadələvh sinkretizmdən mürəkkəb çoxsəviyyəli dinamik sinergetik sistem səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Şifahi xalq poeziyasında rasionalla irrasional, məntiqi ilə intuitiv üzvi vəhdətdədir. Poetik nümunələrdə bəzən rasional, bəzən də irrasional elementlər üstünlük təşkil edir. Şifahi xalq poeziyasının yaradıcılıq problemləri nöqteyi-nəzərindən təhlili təfəkkür proseslərinin əsas kateqoriyalarının, məxsusi olaraq sintez kateqoriyasının tədqiqi üçün metodoloji əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalədə sinergetik sintez fəlsəfi kateqoriya və fenomen qismində nəzərdən keçirilmiş, sinergetik sintezin şifahi xalq poeziyasında tətbiq mexanizmi aşkar edilmiş və gerçəkliyin poetik bütöv dərkində rolu qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatın metodoloji əsasları kimi dialektik məntiqin metodlarından istifadə edilmişdir.

Sinergetik sintez: Kateqorial mahiyyəti və əsas elementləri

Sinergetik sintezin definisiyasını verməzdən əvvəl sintez kateqoriyasını nəzərdən keçirməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik. Sintez kateqoriyası analiz, analogiya və müqayisə ilə yanaşı düşüncənin əsas kateqoriyalarından biridir. Sintez konstruktivdir, yaradıcıdır, qeyri-xəttidir. İdrak nəzəriyyəsi baxımından sintez idrak fəaliyyətinin təzahüründə zəruri bir mərhələdir.

Sintez, mahiyyətcə bir cismin tərkib hissələrinin və ya əsas xassələrinin maddi və ya koqnitiv formada vahid bir bütöv şəkildə birləşdirilməsi prosedurudur, yəni, sintezi proses halında götürsək, onda tədqiq olunan obyektin müxtəlif elementləri, onun ayrı-ayrı tərəf və komponentlərinin dialektik vəhdətdə olduğu, bir-birini şərtləndirdiyi və bir-birinə təsir etdiyi qənaətinə gəlmək olar. Sintez əməliyyatı öz konstruktiv təbiətinə görə çoxvariantlıdır, eyni bir strukturun yaradılması üçün onun daşdığı funksiyalardan asılı olaraq, müxtəlif təbiətli və müxtəlif ölçülü elementlərdən istifadə edilir, bu elementlər eyni bir məqsədə xidmət etmək üçün transformasiya edilir. Bu elementlərin birləşmə arxitekturası optimallıq prinsipinə, yəni zəruri və kafi sayda elementlərin məqsədyönlü birləşdirilməsi prinsipinə uyğun qurulur.

Digər yanaşmada "sintez" termini obyekt haqqında empirik informasiyanı vahid bütövə birləşdirən və ümumiləşdirən sintetik mühakimələr kimi anlaşılır. Sintez bir zehni əməliyyat olaraq obyektlər və onların hissələrinin bir bütövə obyektiv əsaslarla birləşdirilməsindən yaranır və tarixən insanların ictimai və istehsal fəaliyyəti prosesində formalaşır (17, 2010,s. 691).

Sintez sistemyaradıcıdır, Morenin sistem prinsipinə görə formalaşma prosesi transformasiya ilə birlikdə baş verir, yəni, elementlərin bir-biri ilə əlaqəsi müəyyən məqsədə tabeçilik baxımından uyğunlaşdırılır. “Bu prinsip canlı orqanizmin təşkili səviyyəsində aktiv və dialektikdir, bu səviyyədə transformasiya və formalaşma qırılmaz rekursiv çevrə yaradır” (Moren, 2005,s.147). Moren, strukturu yığım, əlaqə, qarşılıqlı asılılıq, transformasiya qaydaları məcmusu qismində qəbul edir.

Hadisə və proseslər arasındakı əlaqələr dayanıqlıq, təkrarlanma və invariantlıq xassələrinə malikdir, bu səbəbdən müxtəlif təbiətli proseslər arasında funksional-struktur izomorfluğu mövcuddur. Bu izomorfluq sinergetik sintez əməliyyatlarının metodoloji prinsiplərindən birini təşkil edir.

Sinergetik sintez özünütəşkil konsepsiyasının prinsiplərinə əsasən baş verir. Sinergetik sintez yeni biliklərin yaranmasında da əsas faktorlardan biridir. Ye. Knyazyeva yeni biliklərin qeyri-xətti, emergent xarakterli olduğunu qeyd edir, yəni, yeni bilikləri dərk edilmiş mövcud biliyin elementlərindən məntiqi nəticə kimi çıxarmaq mümkün deyil, o, hazırda mövcud olan biliyin elementlərində latent formada əvvəlcədən müəyyən edilmişdir (Князева, 2004,s.123), yəni, sinergetik sintezdə qeyri-aşkar biliklər mövcuddur. Sinergetik sintez kateqoriyası vasitəsi ilə proses və obyektlər dinamik bütöv kimi dərk edilir.

Dinamik bütövlüyün dərki mürəkkəb düşüncə tələb edir. Mürəkkəb düşüncə gizli biliklər, intuisiya və spontanlığın üzvi vəhdətidir. Gizli bilik ətrafımızdakı dünya haqqında gizli, məntiqə sığışmayan fikirlərin mövcudluğunun bir formasıdır və şüurun inkişafında xüsusi bir mərhələdir.

Aşkar biliklər şüurun malik olduğu biliyin sadəcə bir hissəsidir. Əslində isə şüurda verballaşdırılmamış gizli biliklər üstünlük təşkil edir. Gizli biliklər konsepsiyasının müəllifi M. Polani hər bir idrak fəaliyyətində dərk edən şəxsiyyətin ehtiraslı bir töhfəsi olduğu qənaətindədir, bu məntiqə əsasən gizli biliyi şəxsi bilik adlandırır (Полани,1985,s.19).

Şəxsi bilik insanın nəzəri və praktiki fəaliyyətinin bütün sahələrində mövcuddur. İnsanın sonrakı idrak fəaliyyətinin əsasını təşkil edir, tədqiqat fəaliyyətinin üsulları, metodları kimi istifadə edilir.

Şəxsi biliklər fərdi xarakter daşıyır, subyektin duyğularından, nəyə meyilli olmasından, nəyə üstünlük verməsindən asılıdır, yəni fərdi anlama kontekstinin nəzərə alınması zəruridir. “Şəxsi bilik şüurun tamamilə fərqli mövcudluğu formasını təşkil edir. ... onlar nəzərdə tutulan altmətn kimi vasitələnmiş şəkildə, verballaşdırılmamış məzmun, subyektin özündən gələn kontekst kimi təqdim edilmişdir” (Микешина,1991,s.229). Mülahizələrin məntiqi-verbal formada aşkar şərh prosedurunda qeyri-aşkar əməliyyatlar ardıcılığı müntəzəm olaraq yer alır.

İdrak proseslərində intuisiya və refleksiyanın sintezi mühüm rol oynayır. Puankare intuisiyanı “məqsədi uzaqdan görmək qabiliyyəti” (Пуанкаре, 1990,s.215), “ixtiraçılıq silahı” (Пуанкаре,1990,s. 316) kimi təyin edir, intuisiya ilə analizin uyğunlaşdırılmasını vacib sayırdı.

İntuisiya rəşional təfəkkürün xaricində olan duyum forması olaraq baş verə biləcək müəyyən hadisələri öncədən hiss etməyə kömək edir, diqqətimizi “irəlicədən görmək mümkün olmayana yönəldir” (Арнаутов ,1970,s. 68].

Şəxsi biliklərin obyektivləşdirilməsində daha çox metaforalardan, simvollarından istifadə edilir. Xalq poeziyası metafora, metinomiya və digər bədii ifadə vasitələri ilə zəngindir. Xalq poeziyasında milli dünyagörüşünün elmi-fəlsəfi şərh kontekstlərin, konnotativ münasibətlərin nəzərə alınmasını tələb edir.

Xalq poeziyasında sinergetik sintez

Şifahi xalq poeziyasının təkamül və inkişaf problemləri ənənə-varislik- yaradıcılıq triadası çərçivəsində öz nəzəri və praktiki həllini tapır. Xalq poeziyasında inkişaf fenomeni sintez məntiqi əməliyyatı ilə sıx bağlıdır, başqa sözlə, ənənənin inkişafında sintezdən yaradıcılıq prinsipi kimi geniş istifadə olunur.

Ənənə, nəsillərin müxtəlif zamanlarda əldə etdiyi təcrübənin dayanıqlı varisliyini sosial-mədəni miras elementləri vasitəsi ilə təkrar canlandırılması üsuludur (16, s.87).

Şifahi xalq poeziyasında yaradıcılıq ənənələri poeziyanın məqsədi, sənətkarın vəzifələri, insan və kainat haqqında əsrlər boyu formalaşmış milli düşüncələrin məcmusu formasında mövcuddur. Bunun əsasında poetik ənənələr nəsillər arasında əlaqəni, milli mədəni irsin qorunub saxlanmasını və tarixi varisliyini təmin edir.

Varislik təbiət, cəmiyyət və insan zəkasını əhatə edən inkişaf proseslərinin mərhələlərini, mərhələlər arasındakı keçid əlaqələrinin ayrı-ayrı tərəflərini xarakterizə edir. Daha ümumi şəkildə “varislik inkişafın müxtəlif mərhələləri və ya pillələri arasında əlaqədir, mahiyyəti yeni vəziyyətə keçid zamanı bütövün elementlərinin və ya onun ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanmasından ibarətdir” (20, s. 507).

İnkişaf prosesi obyektin mövcud vəziyyətindən yeni vəziyyətə keçididir. İnkarı inkar qanunu varislik kateqoriyası ilə bu keçidin mərhələ və pillələrini, inkişafın müxanizmini açmağa imkan verir. Bu mexanizmin əsas atributları yüksəliş və dövrilikdir. Dövri inkişaf forması Hegelin triadasında ifadə olunur: obyektin mövcud vəziyyəti-onun inkarı və inkarı inkarın (tezis - antitezis - sintez; “nəzəriyyə - təcrübə - yeni nəzəriyyə” və s.) inkarıdır. İnkişaf prosesində obyektin inkişafa uyğun elementləri və tərəfləri saxlanılır, qalan element və tərəflərindən imtina edilir. Bütöv sistem miqyasında keçid prosesi sona çatdıqdan sonra yenu vəziyyətin sonrakı inkişafında keçid prosesi daha yüksək inkişaf səviyyəsində dövri olaraq təkrar olunur.

Varislik milli mədəniyyəti yeni dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etdirmək üçün müasir elmi-fəlsəfi metod və metodologiyaların tətbiqini tələb edir. Yaradıcılıq keyfiyyətə yeni, əvvəllər heç vaxt mövcud olmayan bir şey yaradan fəaliyyətdir (20, s.642).

Yaradıcılıq insanın mənəviyyəti, əxlaqı və idrakını ən yüksək pillələrə qaldırır, Berdyayevin fikrincə isə insan həyatının mənasını təşkil edir. Yaradıcılıq, mədəni miqrasiya prosesində insan dünyasının müxtəlifliyinin artırılmasına xidmət edən fəlsəfə, psixologiya və mədəniyyət kateqoriyasıdır (16, s.18-20).

Yaradıcılıq prosesi və onun nəticəsi yeniliklə yanaşı, onun aksioloji tərəfi, cəmiyyət üçün mühüm dəyər yönümləri ilə əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada yaradıcılıqda məqsəd mənəvi cəhətdən əsaslandırılmış və keyfiyyətə yeni mükəmməl mədəni dəyərlərin yaradılmasıdır.

Ətraf gerçəklik haqqında düşüncələr özünün ilkin ümumiləşdirilməsini bayatılarda tapır. Bayatılar gündəlik həyat hadisələrinin təəssüratı ilə bədahətən söylənmişdir. Bədahətənlilik şifahi xalq poeziyasının təməlini təşkil edən şifahilik kateqoriyası ilə bağlıdır. Şifahilik gerçəkliyin ilk idrak metodu və onun poetik ifadə formasıdır. Əsas atributları canlı təmas, təkrarlar və bunun nəticəsində alliterasiya və qafiyələrə, ritmə meyillikdir. Şifahilik gündəlik həyat fəaliyyətinin əsas tərkib hissəsi olaraq xüsusi yaradıcılıq fəallığı yaradır, obrazlı və qismən də məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirir. Şifahi xalq poeziyasında mövcud şeir formaları poeziya məclislərində şairlər arasında qafiyələşmə prosesində yaranmışdır. “Bizim aqlımızın spontan yaranması, və ya özünüyaratması, ..., apriori sintezin özüdür”(Мамардашвили ,1997, s. 127).

Gete sənət aləmindəki kəşflərin əldə edilməsində sintez məntiqi əməliyyatlarının və spontanlıq fenomeninin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir: «Biz ixtira və ya kəşf adlandırdığımız hər şey qeyri-adi hadisədir, həqiqətin uzun müddət sükunətdə inkişaf edərək gözlənilmədən, ildırım sürəti ilə məhsuldar idraka gətirib çıxaran orijinal duyumdur. ... Bu, varlığa məxsus əbədi harmoniyaya xoşbəxt inam yaradan dünya və ruhun sintezidir (Гете,1964, s.126).

Sinergetik sintezin əsas fərqli cəhəti onun təkamül prosesləri ilə əlaqəsindədir. Sinergetik sintez sinergetikanın tədqiq etdiyi təkamül proseslərinin immanent tərkib hissəsidir. Bu baxımdan təkamül prosesləri kontekstində canlı orqanizm və xalq poeziyası arasında əlaqələrin təsbit olunmasında sinergetik sintez elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Hegel əls poeziya əsərini sonsuz canlı orqanizmə (Гегель, 1958, s.190) bənzədir, yəni, şifahi xalq poeziyasının tədqiqində canlı orqanizmin təkamül qanunlarını tətbiq etmək məntiqə uyğundur. Bu fikri əsaslandırmaq məqsədi ilə P.K. Anoxinin funksional sistem nəzəriyyəsi ilə türk xalq poeziyası arasındakı əlaqələr təkamül epistemologiyası kontekstində tədqiq edilmişdir (12). P.K. Anoxinin sistemogenez konsepsiyası “əcdadların inikas fəaliyyətinin tarixi təcrübəsini onların gələcək nəsillərə” ötürmə mexanizmini ifadə edir (Анохин, 1998, s.346). Buna uyğun olaraq şifahi xalq poeziyası milli düşüncələri söz sənəti kimi gələcək nəsillərə çatdırır, xalqın milli varlığını yaşadır.

Sistemogenez konsepsiyasının mahiyyətini heteroxroniya mexanizmi açır, heteroxroniya müxtəlif struktur vahidlərinin seçimli və müxtəlif zamanlara uyğun inkişafını ifadə edir, müxtəlif mürəkkəblik dərəcəli, yetginliyə malik, çoxsaylı komponentlər arasında harmonik münasibətləri təmin edir (Арнаутов, 1970, s. 81).

Beləliklə, sistemogenez canlı orqanizmin dinamik bütöv kimi təkamül mexanizminə struktur baxımından aydınlıq gətirir. Sinergetik sintezə nümunə qismində cığalı təcnisin bir bəndini nəzərdən keçirək.

*Sərrafın dəstində nə danə gördüm,
Mürğün dəhanında nə danə gördüm.
Aşıq nə danə gördüm,
Xalın nə danə gördüm,
Tülək tərlan tuş oldu,
Axır nadanə gördüm.
Gövhəri verdilər nadanə gördüm,
Bilmədi qiymətin, ay hayıf-hayıf! (1, s.178)*

Cığalı təcnisin dinamik strukturunu sistemogenez konsepsiyasının müddəalarına uyğun şərh edək. Cığalı təcnisin hər bir bəndi bayatı təcnislə təcnisin sintezindən ibarətdir. Bəllidir ki, bayatı təcnisin yaranma tarixi daha qədimdir.

Təcnis isə bayatı təcnisin əsasında formalaşır. Cığalı təcnisin misrası yeddi, təcnisin misrası isə on bir hecadan ibarətdir. Müxtəlif misra uzunluqlarına malik bu şeir formaları ayrı-ayrı dövrlərdə yaranmışdır. Bu şeir formalarının sintezi heterogen struktur yaradır və cinas sistemi ətrafında harmonik münasibətdə olur. Bunun sayəsində insan və gerçəklik münasibətləri haqqında düşüncələr öz yığcam və əhatəli poetik ifadəsini tapır.

Nəzərdən keçirilən bənddə ədalətsizliyə milli təfəkkür nöqtəyindən nəzərdən münasibət öz əksini tapır. Sərrafın dəsti ilə mürğün dəhanı metafotik şəkildə müqayisə edilir. Sərraf ən dəyərlı daş-qaşın bilicisi, alıcı quş isə şikarının ovçusudur. Ədalətsizlik onda baş verir ki, qiymətli daş-qaş nadana, tülək tərən isə sara tuş gəlir. Şair bu hadisəyə öz acı təəssüfünü nəzmə çəkir. Bu motiv təcnisin misraları ilə başlayır, bayatı təcnisdə lakonik formada ona paralellər gətirilir, təcnisin son misralarında müəllifin problemə münasibəti ilə yekunlaşır.

Məlumdur ki, varislik tənqidi analizin və yaradıcılıq dəyişikliyinə anını mütləq şəkildə özünə daxil edir, daha doğrusu, varislikdə bir-birini tamamlayan iki proses- əvvəlki nəsillərdən qalan irsə varis olmaq və bu irsi inkişaf etdirmək və yaşatmaq məqsədi ilə ona tənqidi yanaşmanın üzvi vəhdətindən ibarətdir. Bu qanunauyğunluğu ozan aşiq nəsillərinin yaratdıqları nümunələrdə izləmək mümkündür.

*Məcnun kimi dağı, daşı səsləsin,
Üz tutsun, dərgahdan mətləb istəsin.
Deyin, bacım yüz nazınan bəsləsin,
Gözü yolda qalan baxtı qaramı?*

*Qarşıda yada gəlləm,
Sirr vermə yada, gəlləm.
Ağlama, ahu gözlüm,
Ya ölləm, ya da gəlləm. [2, s.119] I cild,*

Bu nümunə qoşma və bayatı təcnisin sintezidir. Birinci bənddə sevgilisinin həsrətini çəkən aşiqin iztirabları, ikinci bənddə isə bu iztirabların onun sevgisinə olan sədaqətini sarsıda bilməyəcəyi ifadə olunur.

Xalq türkülərində çoxsaylı sintez nümunələri içərisində yeddiliklə doqquzluğun birləşdirilməsinə də rast gəlmək olar. Gözəlin təsviri ən çox yayılmış şeir forması yeddiliklə verilir, ona gələcək həyatında xoşbəxtlik arzuları çox da geniş yayılmamış doqquzluqda ifadə edilir. Gözəlin təsviri daha axıcı, daha oynaqdır, gəlinin gələcək hayata ən ülvə arzularla yola salınması isə sanki inam ifadə edən təmkinli, müdrik bir formadır.

*Qayanın dibi albalı,
Dodaqları beçə balı,
Həm dayılı, həm xalalı,*

*Ay gəlin, xınan qutlu olsun,
Orda diriliyin dadlı olsun. (4, s.166-167).*

Azərbaycan xalq poeziyasında ənənə, varislik və yaradıcılıq triadasında münasibətlər qeyri-xətti xarakter daşıyır, yeniliklə ənənənin sintezi yaradıcılığın əsas mərhələlərindən birini təşkil edir.

İdrak proseslərində dünyanın bütöv dərkə üçün sintezə kollektiv yaradıcılığın məhsulu şəklində rast gəlirik. Müxtəlif el şairlərinin eyni rədifdə yazılmış şeirlərindəki fikirlərin sintezi daha yüksək konseptual səviyyədə ümumiləşdirməyə imkan verir.

Şəmkirli Aşıq Hüseyn, Aşıq Ələsgər, Molla Cuma və Aşıq Hüseyn Bozalqanlı “Mərd” rədifli divanı yazmışlar.

Molla Cuma ilə Aşıq Hüseyn Şəmkirinin divanilərində mənəviyyat məsələləri öz əksini tapmışdır. Mənəviyyat məsələləri qeyri-xəttidir, birbaşa irrasionalılıqla bağlıdır. Mənəviyyat “xeyir” və “şər” antinomiyası üzərində qurulmuşdur, başqa sözlə, “xeyir” və “şər” antinomiyası mənəvi hə-yə-tın inkişafı üçün daxili mənbədir. Bütün xeyirxahlıqlar cəmiyyət tərəfindən təqdir olunur.

Aşıq Ələsgərlə aşıq Hüseyn Bozalqanlının “Mərd” divanilərində Ulu Tanrıya məhəbbət ifadə olunur, İslam təliminə əsaslanaraq kainatın yaranması və İslam dini haqqında maraqlı fikirlər söylənmişdir.

Aşıq Ələsgərə görə Ulu Tanrı kainatı altı günə yaratmışdır və Quran Məhəmməd peyğəmbərin şəninə nazil olmuşdur.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlıya görə isə Ulu Tanrı kainatı kiçik bir zərrədən yaratmışdır, Ulu Tanrının sirrlərinə sonadək vəqif olmaq mümkün deyil. Bu isə mütləq həqiqətin dərkedilməzliyinə müvafiqdir (Quliyev,2019,s.80-81). Hər iki divanidə Ulu Tanrının qanunlarının mütləqliyi, hökm xarakter daşması nəzərə çatdırılır.

Divanilərin ikisi insan-cəmiyyət, ikisi isə insan-kainat münasibətləri məsələlərinə həsr edilmişdir. İdrak məsələləri baxımından ənənəvi mövzuda yazılmış divanilərdə insan-cəmiyyət münasibətlərindən insan – kainat münasibətlərinə doğru inkişaf xətti aydın görünür. Divanilərdəki problemlərin sintezi insan-cəmiyyət-kainat münasibətlərini əhatə edir.

Xalq təfəkküründə sinergetik sintezin konseptual səviyyədə nümunələrinə aşıqların dastan yaradıcılığında da izləmək mümkündür. Aşıq Hüseyn Bozalqanlının qaçaq hərəkətinə həsr edilmiş “Tanrıverdi”(3, s.13-55), “Hacı Tağı ”(3,s. 156-183) və xalqın azadlıq mübarizəsindən bəhs edən “Nəriman”(3,s.56-93) dastanlarının təhlili göstərir ki, xalq təfəkküründə azadlıq anlayışı tədricən formalaşmışdır.

Biz burada xalq sənətkarının dastançılıq ənənələrinə yaradıcı münasibətinin şahidi oluruq. Məlumdur ki, varisliyin ”üfüqi” və “şaqli” formaları mövcuddur. ”Üfüqi” varislikdə sistemin elementləri arasındakı münasibətlərin ancaq bir qismi genişləndirilir və inkişaf etdirilir. “Tanrıverdi” və “Hacı Tağı ” dastanlarında Tanrıverdi və Hacı Tağı xalqın ümid yeri və təəssübkeşləridir. Ancaq bunların birində igidlik, digərində isə xeyirxahlıq özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Bununla yanaşı, bu qaçaqların hər ikisində azadlıq anlayışı çox məhduddur.

*Sevərsiniz bir Allahı,
Kəndçilərin nə günahı?
Ərşə bülənd olub ahı,
Yollar qana boyanıbdı.(3, s. 25)*

Bu bənddə xalqa edilən zülm, xalqın ərşə bülənd olan ah-naləsi təsvir olunur. Xalq “Allahı yada salın” deyib ümitsiz vəziyyətdə qalır, zülm və əsarətdən çıxış yolunu görmür.

*Yazıq Hüseyin nələr gördü,
Hani, gəlsin Tanrıverdi!
Ürəyimdə qalan dərdi,
Çəkməz o dağ, düzən gördüm (3, s.13)*

Bu misralarda isə şair xalqın başına gətirilən müsibətlərin həddi-hüddudunun olmadığından şikayət edir, xalq ümidini Tanrıverdi kimi qaçağa bağlayır. Xalq hələ zülmün əsas mənbələrini dərk etmir.

Varisliyin “şaqli” variantında inkarı inkar qanununa görə inkar edilən ideya keyfiyyətcə yeni ideya ilə əvəz edilir. Tezis-antitezis-sintez triadasında olduğu kimi köhnədən yeniyə keçid sintezdə baş verir.

Yerli mülkədarların, çar nümayəndələrinin zülm və ədalətsizliyinə qarşı mübarizə ideyası tamamilə yeni, mütləqiyyətin devrilməsi və milli dövlət quruculuğu ideyası ilə əvəz edilir.

*Ölkəni zalımdan azad eyləyək,
Xaraba səhranı abad eyləyək,
Ən yeni maarif icad eyləyək
Abad yaşayışı verən bizik, biz!(3, s. 89)*

Xalq artıq azadlığın nə olduğunu dərk etməyə başlayır. Azadlıq xaraba səhraları belə abad etməyə, ən yeni maariflə elm və incəsənəti inkişaf etdirmək və xalqın xoşbəxt həyatını təmin etmək üçün zəruri şərtidir.

Bu nümunələr xalq təfəkküründə özünüdərkini tamamilə yeni səviyyəyə yüksəltdiyini nümayiş etdirir.

Nəticə

Türk xalq poeziyasında sinergetik sintez struktur və konseptual aspektlərdə istifadə olunur. Sinergetik sintez, bir tərəfdən, müxtəlif şeir formalarının birləşdirilməsi ilə çoxsəviyyəli mürəkkəb ierarxik strukturun yaradılması üçün əsas vasitədir, digər tərəfdən isə xalq təfəkküründə

özünüdərk prosesinin keyfiyyətə yeni səviyyəyə yüksəlməsində zəruri vasitə kimi özünü göstərir. Sinergetik sintez hər iki aspektdə təkamül mexanizmini özünə daxil edir.

Türk xalq poeziyasının şeir formaları zaman etibarilə müxtəlif dövrlərdə yaradılmışdır. İlk dövrlərdən yaradılmış xalq bayatıları daha geniş yayılmışdır. Türk xalq poeziyasında sinergetik sintezin ilk nümunələri də bayatılarda yaradılmışdır.

Şifahi xalq poeziyasında sintez, yaradıcılıqda spontanlıq fenomeni ilə daha sıx bağlıdır. Ustad sənətkarlarımız şeirləri məclislərdə xalqın qarşısında bədahətən söyləmişlər, xüsusi ilə də bir-biri ilə qafiyələşəndə öz parlaq şairlik istedadlarını yeni fikirlər söyləməklə nümayiş etdirmişlər. Yeni şeir formaları da bu poeziya məclislərində yaranmışdır. Sadəcə olaraq onlar yaratdıqlarının fərqiə varmamış, bu novatorluğa təbii, yaradıcılıq məhsulu kimi baxmışlar. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, XV-XVI əsrlərdə nə sintez, nə də sinergetika anlayışları mövcud deyildi, ancaq bizim ozan aşıqlarımız sinergetik sintezin nümunələrini artıq yaratmışdılar. Xalq poeziyasında yeni şeir formaları, dünya binası, cəmiyyət və insan münasibətləri haqqında fikirlər şəxsi biliklərə real nümunələrdir.

Xalq poeziyasında sinergetik sintezin ənənə-varislik-yaradıcılıq triadası ilə tədqiqi daha perspektivlidir. Bu baxımdan konseptual sahədə sinergetik sintezin nümunələri əsasən azadlıq mövzusu ilə bağlı şeir və dastanlarda yaradılmışdır. Bu dastanlarda azadlıq anlayışının zaman keçdikcə daha dərinədən dərk edilməsini görmək olar. Belə ki, yerli mülkədarların zülmünə qarşı mübarizə ümumxalq azadlıq mübarizəsinə keçir. Milli dövlətini qurmaq, azadlığını əldə etmək məsələsi qarşıya qoyulur. Xalq, nəhayət, dərk edir ki, azadlıq onun haqqıdır.

Açıqlama bəyanatı

Müəllif tərəfindən hər hansı potensial marağın toqquşması ilə bağlı məlumat verilməmişdir.

Email ünvanı:

fakhraddin.kuliev@mail.ru

Ədəbiyyat:

- Azərbaycan aşığı şeirindən seçmələr, İki cild, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
- Bozalqanlı aşığı Hüseyn, Seçilmiş əsərləri, iki cild, I cild, Bakı: Vətən, 2015.
- Bozalqanlı aşığı Hüseyn, Seçilmiş əsərləri, iki cild, II cild, Bakı: Vətən, 2015.
- Xalq türküləri, Bakı: İşıq, 1992.
- Quliyev F., Azərbaycan xalq poeziyasında ənənə, varislik və yaradıcılıq məsələləri, Fənlərarası tədqiqatlar və epistemologiyanın problemləri, Bakı: Adiloğlu, 2019, s.91-105
- Анохин П.К., Биология и нейрофизиология условного рефлекса, М.: Медицина, 1968.
- Анохин П.К., Избранные труды: Кибернетика функциональных систем. М.: Медицина, 1998.
- Арнаудов Михаил, Психология литературного творчества, М.: Прогресс, 1970.
- Гегель, сочинения, XIV, М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958.
- Гете, Избранные философские произведения, М.: Наука, 1964.
- Князева Е.Н. Трансдисциплинарные когнитивные стратегии в науке будущего // Вызов познанию: Стратегии развития науки в современном мире. М.: Наука, 2004. С.29-48.
- Кулиев Ф.А., Взаимосвязь тюркской народной поэзии и теории функциональных систем в свете эволюционной эпистемологии, Современная наука: Актуальные проблемы теории и практики, Познание, 7, 2021, с. 77-82.
- Мамардашвили М., Кантианские вариации. – М.: Аграф, 1997.
- Микешина Л., Неявное знание как феномен сознания и познания // Теория познания. В 4-х т. Т. 2. М.: Мысль, 1991, с. 226-244.
- Морен Э, Метод. Природа природы. М.: Прогресс-Традиция, 2005.
- Новая философская энциклопедия. В 4 томах, М.: Мысль, Т. 4, 2010.
- Новая философская энциклопедия. В 4 томах, М.: Мысль, Т. 3, 2010.
- Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии. М.: "Прогресс", 1985.
- Пуанкаре А. О науке: М.: Наука, 1990.
- Философский энциклопедический словарь, М: Сов. энциклопедия, 1989.

SUMMARY

SYNERGETIC SYNTHESIS IN FOLK POETRY AS A METHOD OF INTEGRAL COGNITION OF REALITY

Fakhraddin Abdulkerim oğlu QULIYEV
Azerbaijan Military Academy named after Heydar Aliyev,
Azerbaijan

The article is devoted to the study of the problem of nonlinear synthesis in folk poetry as a philosophical category and a scientific phenomenon. Synthesis, on the one hand, is one of the categories of cognitive activity, and on the other, a necessary stage of the creative process. Explicit and implicit knowledge, as the main elements of synthesis, in the process of holistic cognition of reality, function in dialectical unity.

In folk poetry, synergetic synthesis is formed in the triad - tradition-continuity-creativity. Tradition is knowledge and ideas, forms of creative activity and behavior of the people, formed over the centuries, and passed down from generation to generation, mainly as a set of national and cultural achievements.

Continuity, as a process, functions in the dialectical unity of the relationship between the old and the new. According to the law of negation of negation, those properties and elements that correspond to the new are included in the process of development. The process of the birth of new knowledge, ideas, which is realized as a vertical process, requires a creative approach to the problem. At the “vertical” level, the process of successive development is carried out at a qualitatively new level, since an idea taken for research is transformed into a new idea.

In folk poetry, synergetic synthesis includes “horizontal” and “vertical” levels, i.e. used in structural and conceptual aspects.

Structurally, synergetic synthesis takes place in “jygaly tejnis”, in the combination of “goshma-tejnis”, “bayati-gerayli” and in the synthesis of other poetic forms.

Cognitively, samples of synergetic synthesis manifest themselves in the form of an expansion of the area of the worldview in poetry written on similar topics.

Among these themes, the theme of “human freedom” is of particular importance. If the dastans contain ideas dedicated to the fight of fugitives against oppression and injustice, then the dastan "Nariman" reveals the idea of the people's struggle for freedom, the overthrow of tsarism and the creation of their own national state. This alone is a fundamentally new level of knowledge and description of the idea of freedom.

Synergetic synthesis reveals a fundamentally new level of development of popular thinking in relation to reality.

It is important to note that samples of synergetic synthesis have traditionally been created by our national ashugs since the 16th century at poetry evenings, creative evenings impromptu and spontaneously.

Key words: *Synergetic synthesis, folk poetry, personal knowledge, cognition, continuity*

РЕЗЮМЕ

СИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ СИНТЕЗ В НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ КАК СПОСОБ ЦЕЛОСТНОГО ПОЗНАНИЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ

Фахраддин Абдулкерим оглу КУЛИЕВ
Азербайджанское Высшее Военное Училище имени Гейдара
Алиева, Азербайджан

Статья посвящена исследованию проблемы синергетического синтеза в народной поэзии как философской категории, так и научного феномена. Синтез, с одной стороны, является одной из категорий познавательной деятельности, а с другой, необходимой стадией творческого процесса. Рациональное и иррациональное знание, как основные элементы синтеза, в процессе целостного познания действительности функционируют в диалектическом единстве.

В народной поэзии синергетический синтез формируется в триаде - традиция-преемственность-творчество. Традиция – это знания и идеи, формы творческой деятельности и поведения народа, формирующиеся веками, и передающиеся от поколения к поколению, в основном, как совокупность национально-культурных достижений. Преемственность, как процесс, функционирует в диалектическом единстве взаимоотношений старого и нового. По закону отрицания отрицания в процесс развития, как порождение нового включаются те свойства и элементы старого, которые соответствуют новому, остальные же отбрасываются.

Процесс рождения нового знания и идеи, реализующийся как вертикальный процесс требует творческого подхода к проблеме. На “вертикальном” уровне процесса преемственного развития осуществляется на качественно новом уровне, так как идея взятая для исследования, преобразуется в новую идею.

В народной поэзии синергетический синтез включает в себя “горизонтальный” и “вертикальный” уровни, и используется в структурном и концептуальном аспектах. В структурном плане синергетический синтез имеет место в “джыгалы теджнис”, в объединении “гошма-теджнис”, “баяты-герайлы” и в синтезах других поэтических форм.

В когнитивном плане образцы синергетического синтеза проявляют себя в виде расширения ареала мировоззрения в стихах, написанных на подобные темы.

Среди этих тем имеет особое значение тема “человеческой свободы”. Если в дастанах, содержатся идеи посвященные борьбе беглецов против угнетения и несправедливости, то в дастане “Нариман” раскрывается идея борьбы народа за свободу, свержения царизма и создания своего национального государства. Одно это принципиально новый уровень познания и описания идеи свободы.

Синергетический синтез раскрывает принципиально новый уровень развития народного мышления в отношении к действительности.

Важно отметить, что образцы синергетического синтеза традиционно создавались нашими национальными ашугами еще начиная с XVI века на вечерах поэзии, вечерах творчества экспромтом и спонтанно.

Ключевые слова: *Синергетический синтез, народная поэзия, личностное знание, познание, преемственность.*